

Örjan Nyström

Att bygga för det nya samhället

**Glimtar ur hundra års bostadspolitisk
debatt i Sverige**

Meddelande från LO Göteborg nr 4
Februari 2004

Denna utgåva i LO Göteborgs Meddelande-serie publiceras i anslutning till seminariet "Framtidens Göteborg", med LO och flera förbundsavdelningar som medarrangörer. Texten är en bearbetning av en broschyr med samma titel, som utgavs 1997 som nummer 3 i en serie bostadspolitiska skrifter utgivna av Boinstitutet. Bearbetningen består i en nyskriven inledning och avslutning, samt en viss nedkortning av texten. För innehållet och de ställningstaganden som det ger uttryck för svarar undertecknad.

Februari 2004 Örjan Nyström, utredare LO Göteborg

1. Inledning

Arbetarrörelsens strävanden att förändra det kapitalistiska samhället har pendlat mellan två poler, två arenor kring vilka drömmar och visioner om ett nytt och bättre liv har vävts: arbetet och bostaden.

På den ena arenan har det alltså handlat om att förändra människors ställning i arbetslivet – krympa klyftorna mellan marknadsstarka och marknadsvaga grupper på arbetsmarknaden och bryta ner hierarkiska arbetsorganisationer. Ur brottningen med sådana problem har formats strategier för inkomstutjämning, full sysselsättning, ”det goda arbetet” och för en demokratisering av arbetslivet.

Den andra polen, bostaden, kan idag framstå som den mindre frågan. Men historiskt sett är detta ingalunda fallet. Snarare har arbetarrörelsens reformiver och politiska fantasi under större delen av 1900-talet blommat rikare på det området än någon annanstans. För att förstå detta måste man veta att bostadsfrågan handlat om något mycket mer och större än tak över huvudet. Kring bostäderna, husbyggena i sig, har vävts drömmar om hur man skulle kunna förändra människors hela livsmiljö.

Under en längre tid har ”bostadsfrågan” associerats med en ganska byråkratisk periferi i det politiska landskapet, där anonyma specialister sysselsätter sig med svårbegripliga teknikaliteter. Plan- och byggregler. Byggsubventioner och bostadsbidragsregler. Fastighetsskatter och byggmoms. Räntepolitik. Att några väsentliga svar på framtidsfrågorna skulle kunna sökas i den världen har varit en främmande tanke rätt länge. Som politiskt problem betraktades bostadsfrågan långt in på 90-talet väsentligen som ett löst och historiskt övervunnet problem - något man kan titta tillbaka på. Samtidigt avrustades den nationella bostadspolitikens verktyg, vilket ”avpolitiserade” hela frågan. Ett helt igenom marknadsstyrt byggande framstod som ”den enda vägen”.

Som vi ska återkomma till i det avslutande avsnittet i denna skrift har emellertid den bostadspolitiska debatten börjat vitaliseras på senare tid. Nya frågor som har förbindelse med bostadsfrågan väcker växande uppmärksamhet, exempelvis segregationen och de växande regionala spänningarna mellan expansiva storstadsregioner och avfolkningsbygder. I takt med att tilltron till marknadslösningarna försvagas växer kraven på en rekonstruktion och förnyelse av en nationell bostadspolitik.

I denna situation finns det anledning att friska upp kunskaperna om de tankar och den föreställningsvärld som funnits kring bostadsfrågan i arbetarrörelsens historia. Det handlar, som vi ska se nedan, om en helt central del av rörelsens historiska identitet.

*

Faktum är sålunda att den bostadspolitiska debatten i svensk 1900-talshistoria har varit ett politiskt nervcentrum för en mängd brännande och livsingripande frågor. Den har handlat om vardagsvanor och livsstil. Om familjeliv och könsroller. Om sociala grannskapsrelationer. Om hälsa och sjukdom. Om fult och vackert. Men också om övergripande stabiliserings- och sysselsättningspolitik och ekonomisk tillväxt. Föreställningar kring hus och hem har varit något av en katalysator för människors föreställningar om det moderna livet. Mer än någon annan fråga kom den bostadspolitiska debatten människorna inpå livet mitt i den stora omställning som

industrisamhällets framväxt innebar. Kring den formade man sin bild av hur man skulle inrätta sitt liv i det nya samhället – kort sagt *hur man skulle bli en ”modern” människa*.

För att förstå kraften och intensiteten i den frågan måste man lyfta fram en annan sida av arbetarrörelsens ideologiska arv, som man lätt glömmer bort. Man brukar ju säga, att arbetarrörelsen har fötts ur revolten mot nöd och orättvisor. Fram tonar bilden av en djupt samhällskritisk proteströrelse, som med vrede och avsky betraktar missförhållandena i den sociala omgivningen. Men det är bara halva sanningen. Samtidigt är det så att arbetarrörelsen mer än någon annan politisk och social rörelse under 1900-talet, delar av liberalismen möjligen undantagen, utmärks av en stark bekännelse till samhällets modernisering¹. Visserligen har man varit kritisk till sociala missförhållanden och orättvisor i det kapitalistiska industrisamhället. Men samhällets allmänna rörelseriktning, som den manifesterats i nya sätt att producera (massproduktion, industriell rationalisering, teknisk utveckling) och leva (urbanisering, sekularisering, nya levnadsmönster), har man välkomnat med entusiasm och förhoppningar. Det var i förlängningen av den vägen som frihet och jämlikhet skulle förverkligas, även om den kunde te sig knagglig i det korta perspektivet.

Det moderna industrisamhällets framtidslöften har ofta framstått som mer gripbara i diskussionerna kring människors boende än om deras arbete. På jobbet tedde sig frihetsmarginalerna hårt trängda av arbetsgivarens rätt att leda och fördela, fritt anta och avskeda, och teknikutvecklingens och marknadskonkurrensens nödvändigheter. Kring boendemiljön bredde ut sig ett friare rum för den politiska fantasin. Därför blev det länge kring bostadsfrågan mer än arbetslivet, som visionerna om det goda samhället vävdes samman till en helhet. På samma gång formades en politisk tankefigur av sällsynt lyskraft: bilden av samhällsutvecklingen som ett bygge - ”samhällsbygget”. Man planerar. Man gjuter grunden. Man reser väggreglar och takstolar. Man möblerar sina rum. Så borde också ett samhälle kunna *byggas*, med kunniga arkitekter och skickliga hantverkarens hjälp.

De följande sidorna försöker framförallt återge denna föreställningsvärld *kring* bostadsfrågan som formades under arbetarrörelsens första sekel. De innehåller därför mindre av politisk och ekonomisk historia och mer av mentalitets- och idéhistoria. Det blir mer historia än framtidsdebatt, även om några avslutande rader ägnas åt hur bostadsfrågan och ”samhällsbyggets” frågor står idag.

2. Industrisamhällets infrastrukturer

Berättelsen om industrisamhällets framväxt brukar mest handla om de nya maskinerna, de nya fabriker och deras ägare - om varuproduktionens nya front. Därutöver handlar den om en rad heroiska byggen av mer samhälleliga proportioner, som lade grunden för den privata företagsamhetens triumfer: järnvägs- och kraftverksbyggena, elektrifieringen, utbyggnaden av telefon- och telegrafnäten osv. Det senare brukar kallas för infrastruktur, en militär term som ursprungligen betecknade ”den bakre fronten”, där uppbyggnad, lagring och tillförsel av manskaper, material och råvaror till stridslinjen organiserades. Infrastrukturerens stora betydelse för industrisamhällets framväxt har fått en allt starkare betoning i den ekonomiska historieskrivningen, särskilt om man till den nämnda fysiska infrastrukturen lägger den institutionella, dvs. varuproduktionens och varuutbytets juridiska och finansiella ramverk.

¹ Detta har i alla fall varit en dominerande trend under större delen av rörelsens historia. Samtidigt har det hela tiden funnits en underliggande anti-modernistisk mottendens, som periodvis och i vissa kretsar varit mycket stark. Den intresserade läsaren hänvisas till idéhistorikern Arne Helldéns bok ”Maskinerna och lyckan”.

Men bostadsfrågan, med alla de sociala sammanhang den förknippats med under välfärdskapitalismens framväxt, handlar också om ett slags infrastrukturbygge. Produktionen behöver ju inte bara en ”bakre front” för tillförsel av kommunikationer och energi. Den behöver också manskap, arbetskraft. Ett användbart begrepp i sammanhanget skulle kanske kunna vara marxismens ”reproduktion”. Arbetskraft förbrukas i produktionen, och måste återställas - ”reproduceras” - dag för dag, generation för generation. Det sker som bekant därhemma - i bostaden, och överhuvudtaget i den sociala miljö där människor bildar familj, sätter barn till världen och skapar sitt sociala nätverk.

Den marxistiska termen ”reproduktion” ger emellertid det lite missvisande intrycket att detta med att återskapa människors arbetskraft skulle vara någon halvt biologisk process. Men också här handlar det faktiskt om en slags infrastrukturbygge. Arbetskraft handlar ju om människor, och om deras förmåga, vilja och energi, deras framtidstro, sociala gemenskap och trygghet - allt detta påverkar på det mest djupgående sätt deras ”kraft” att arbeta. Skapandet av denna ”kraft” är kärnan i *det sociala infrastrukturbygget*. Det nya industrisamhället behövde en fysisk infrastruktur, men det behövde också en social infrastruktur, och uppbygget av den var en mycket problematisk, långvarig och smärtsam process. Det var om detta som den stora striden om ”bostadsfrågan” handlade

Långt efter det att fabriker var byggda, transportvägarna var framdragna och kraftförsörjningen tryggad förblev den sociala infrastrukturen ett halvfärdigt provisorium. Detta är ett fundamentalt historiskt faktum av den största betydelse för 1900-talets hela samhällsutveckling - kanske man kan säga att det i koncentrat uttrycker hela den moderna välfärdsstatens problematik.

Vad var då problemet? Hur såg det ut mer konkret?

Ett väldigt kort, övergripande svar skulle kunna vara detta: i Sverige flyttade under perioden 1880-1980 i runda tal fyra miljoner människor från landet till staden, från en social miljö och kultur till en annan. De kom för att de behövde ett arbete, och för att någon behövde deras arbetskraft. Vad de i övrigt behövde för att etablera sig i det nya samhället var det ingen som brydde sig särskilt mycket om.

Att bygga den fysiska infrastrukturen var en pressande nödvändighet, och här mobiliserades staten, som ensamt kunde garantera de krav på kapital, långsiktighet och tillgänglighet som produktionen ställde. Om alla de revolutionerande innovationer som gjordes i det tekniska infrastrukturbygget kan vi läsa i porträttgallerierna över byggherrar, uppfinnare och snilleindustrier. Uppbygget av den sociala infrastrukturen var däremot mindre akut. Arbetskraften strömmade till ändå. Under hela denna första hälft av industrialismens historia rådde ju ett permanent överskott på arbetskraft. De sociala innovationerna kunde vänta. Här fick det räcka med privata initiativ och marknadslösningar.

Privat välgörenhet och patriarkalism sida vid sida med tomtjobberi och ocker, för att drastiskt sammanfatta hur arbetarklassens bostadsfråga löstes långt in på 1900-talet.

3. ”Arbetarfrågan”

Det förindustriella samhällets sociala infrastruktur byggde på släkten, byn och socknen. För den jordlösa, lönarbetande befolkningen gällde därtill husbondeväldet, det patriarkala systemet. Var och en skulle i laga tjänst vara knuten till en husbonde, som skulle hålla tjänstefolket i herrans tukt

och förmaning. I gengäld var han förpliktad att svara för deras sociala välfärd, bland annat deras boende. Detta system upplöstes i och med framväxten av en fri arbetsmarknad, och särskilt då folk flyttade till städerna, då ju också släkt- och bygemenskapens band löstes upp.

Vad skulle nu hålla ihop samhället? Denna fråga oroade, nej *alarmerade* 1800-talets överhet. Detta var den s.k. "arbetarfrågan" - tidens stora samhällsproblem, en oroligt dunkande puls under hela det borgerliga samhällets triumfatoriska genombrottsepok.

En rad skildringar av den sociala misären i de nya industriella miljöerna kom med ständigt nytt bränsle till denna oro. Här ingår både suggestiva litterära slumskildringar som Victor Hugo:s "Samhällets Olycksbarn", och faktaspäckade socialrapporter som Friedrich Engels klassiska "The Condition of the Working Class in England". Båda exemplen är från den första högkonjunkturen för sådana skildringar, decennierna före 1800-talets mitt. En ny våg av sociala indignationsskildringar kom på 1880-talet, då Strindberg skrev om Vita Bergen i Röda Rummet, och Erik af Geijerstam startade sina bostadssociala undersökningar runtom i landet. De nyutnämnda socialläkarna publicerade också en växande flod av rapporter till kommunerna. Under alla dessa år hopade sig faktamaterialet kring avsaknaden av en social infrastruktur i det nya samhället som glödande kol under den oscariska borgerlighetens cylinderhattar.

Man ska minnas att perioden 1880-1914 bevittnade de mest omfattande folkomflyttningarna inom och mellan stater någonsin i Europa på så kort tidsrymd. De moderna marknadskrafterna visade för första gången fullt ut sin remarkabla förmåga att slita sönder de sociala nätverken och omplantera människorna. Den borgerliga paniken växte då vidden av den ekonomiska omvandlingens sociala och kulturella verkningar gick upp för dem. Inte hade de liberala framstegsmännen trott att samhället var så beroende av att människors levnadskultur, normsystem och sociala gemenskap hölls intakta - av att det sociala infrastrukturbygget höll någorlunda jämna steg med det fysiska.

Reaktionerna på de hisnande glimtarna "ur folkdjupen" var motstridiga. Konservativa stämmor ropade på ett återupprättande av det patriarkala systemet, och såg industristädernas sociala misär som ett uttryck för de fattigas moraliska urartning. Andra organiserade filantropiska projekt, alltifrån julgåvor till barnen till bostadssociala stiftelser för skötsamma arbetarfamiljer eller redbara ogifta kvinnor. Några skisserade på sociala reformer och försäkringssystem. Allt under en pockande känsla av att något måste göras nu, snart, om inte hela den sociala sammanhållningen skulle brista.

För att ge någon liten föreställning om tonläget kan man citera Social Tidskrift, organ för Centralförbundet för Socialt Arbete, en viktig socialpolitisk pionjärinstitution i Sverige. Där skrev ordföranden Erland von Koch år 1902: "När en farsot hemsöker ett samhälle, då skall man handla. Men hvarför ska man tuga och lida under det mångdubbelt större onda som heter bostadsnöd/.../Veta de ej att en stor del av vår befolkning svärfvar i fara att ekonomiskt och socialt duka under till följd av bostadsnöden? Förstår de ej att vårt samhälles sedliga ståndpunkt, vår arbetsförmåga, ja, hela vår andliga utveckling svärfvar i fara? Hvar finns nu vårt folks energi och frihetskänsla? En slapp överksamhet, en tyst förtvivlan, en känsla av omöjlighet att få bättre förhållanden har bemäktigat sig de flesta sinnen".

Ska man dra någon parallell med dagens debatt kanske man kan jämföra med den strida floden av rapporter om "förortsproblemen". Här håller på att formas en liknande hotbild av normlöshet och eroderande social disciplin, som präglade det sena 1800-talets borgerliga debatt om "arbetarfrågan". Nu som då framkallar en snabb samhällsförändring en rädsla för samhällets upplösning. En etablerad social infrastruktur - i industrialismens barndom byggd på husbondeväldet, idag på full sysselsättning och offentliga trygghetssystem - ger vika. Några ropar

på lag och ordning, andra trevar efter nya sociala band. Alla drivs av en känsla av att det är bråttom, om inte snart djungeln lag ska bli förhärskande på gator och torg..

Och nu som då kommer denna sociala panik som en efterbörd av en period av liberalistisk yra, då alla problem troddes kunna lösas genom avreglering av marknaderna. Precis som idag följdes det liberala genombrottet vid mitten av 1800-talet av en vilda-västern-ekonomi, där borgerligheten snart nog blev förskräckt över de krafter som släppts lösa. Svaret blev rop på social kontroll, normer och lag och ordning. 1840-talets marknadsliberalism avlöstes av 1890-talets nationalkonservatism - tronen, altaret och svärdet istället för penningpåsen, för att använda sekelskiftets symbolspråk. Måhända är något liknande delvis på väg att ske idag.

Men också socialliberala strömningar växte i styrka i samma ideologiska pendelrörelse, alltså en insikt att kapitalismen hade självförstörande krafter som måste begränsas genom sociala reformer. Det var framförallt i dessa kretsar som ”arbetarfrågan” förvandlades till en bostadsfråga.

4. ”Arbetarfrågan” blir en bostadsfråga

Att bostadsfrågan fick så stor betydelse i sekelskiftets debatt kring industrialismens sociala problem var naturligt med tanke på den centrala roll som hemmet och familjelivet hade i borgerlig levnadskultur. Det var den andliga kraft som skulle hela samhällsklyftorna och dämpa den sociala oron i det kapitalistiska samhället. Det handlade om barnens uppfostran. Det handlade om hälsa och hygien. Det handlade om en vardagens ordning - var sak och syssla på sin plats, kniven till höger, gaffeln till vänster - som på ett nästan magiskt sätt troddes kunna hålla en hotfull och oregerlig omvärld under kontroll. Det handlade om det moderna samhällets begynnande omstöpning av det ömtåliga förhållandet mellan könen. Kring allt detta - ”det goda hemmet” - hade en rik flora av idéer och föreställningar vuxit fram i borgerlig moraldebatt, som stämde dåligt med vad man von oben såg eller trodde sig se i städernas arbetarkvarter.

Som så ofta i den borgerliga kulturen var moralen kopplad till ekonomin. ”Folkmaterialen” var en ekonomisk resurs som måste vårdas och förkovras. Den stora emigrationsutredningen 1905 framhöll hur Sverige höll på att avtappas på sitt friskaste blod. De sociala missförhållandena utpekades som orsaken, och utredningens mest konkreta botemedel var stöd till egnahemsbyggen. ”Bättre bostäder” blev en slags universalmedel mot tidens hela sociala oro.

Förebilder fanns redan i de filantropiska bostadsstiftelserna och patriarkaliska brukssamhällena. De flesta sådana initiativ var emellertid förbehållna de bäst ställda arbetarna. Det gällde ”bara” att sprida dessa goda exempel till arbetarbefolkningen som helhet.

Men kommen så långt började den borgerliga bostadsreformismen stamma på målet. Under decennierna predikade man i broschyrer, på konferenser och kongresser om ”det goda hemmet”, och ordnade utställningar om heminredning och ”vackra bruksföremål”. Men man nådde aldrig fram till själva saken - själva bostadsbyggandet. Att man skulle kunna gripa in på bostadsmarknaden och ta ett politiskt ansvar för själva byggandet var en främmande tanke, och ett flertal förslag i den riktningen i landets kommuner avvisades. Den borgerliga bostadsreformismen stannade vid inredningsdetaljer, hygien och hushållsetikett. Utanför utställningshallarna, i de svällande industri-städerna, förblev bostadsnöden lika skriande och de överfyllda hyreskasernerna lika dragiga och fuktiga, ”härदार för familjelivets upplösning och sedernas förråande”, som det hette. 20-talet ställde på många sätt frågan på sin spets. Efter världskriget hade en ny invandringsvåg kommit till städerna. Samtidigt permanentades en kronisk arbetslöshet i spåren av efterkrigskriserna, vilket betydde ännu en påfrestning på den bräckliga sociala infrastrukturen.

Men nu går det inte att fortsätta historieskrivningen utan att ta in den kraft som skulle bli berättelsens huvudaktör i dess nästa skede, nämligen arbetarrörelsen.

5. Arbetarfamiljerna

I alla dessa gamla rapporter, romaner, debatter och stridsskrifter är de människor det handlade om - arbetarfamiljerna - objekt; de som beskrivs, bedöms och bekymrar; de vars tillvaro måste reformeras. Men i den historiska verkligheten var de subjekt. De gapande hålen i den sociala infrastrukturen måste ju fyllas, det var livets egen lag. Förmådde inte samhället göra detta måste människorna själva så gott det lät sig göra laga efter läglighet. I en mödosam anpassningsprocess mot omöjliga odds formade de på egen hand det nya livet i det nya samhället, utan att detta satte så många märkbara spår i överhetens bekymrade rapporter. Nya samverkansformer och nya skötsamhetsnormer växte fram i arbetarkvarteren. Där skrevs också historia, men en historia som är svårare att återge.

Bara ett tema ska framhållas, som är lätt att bortse från i efterhand. Som nämnts utgjordes arbetarklassens "familjebakgrund" i det gamla samhället av husbondeväldet. I städernas skrän tillhörde gesäller och lärlingar hantverksmästarnas hushåll, och på landet levde drängar och pigor under husbondens tak. Den rådande normen för familjbildningen föreskrev att man gifte sig först då man kunde sätta upp ett eget hushåll, dvs. då gesällen blev mästaren och drängen fick egen jord.

De verkliga villkoren för befolkningens fattigare hälft avlägsnade sig emellertid raskt från detta ideal under 1800-talet. Mängden gifta gesäller, drängar och pigor växte allteftersom möjligheten att bli "sin egen" som mästare eller bonde krympte. Ett mycket vanligt tema i borgerlighetens "arbetarfråga" var därför klagomålen över de fattigas "otidiga och oansvariga giftemål". I många av 1800-talets verkstäder och industrier förlorade arbetarna sin anställning om de gifte sig. Vad kvinnorna anbelangar var detta närmast regel.

Att leva i det patriarkala hushållet innebar en dubbel omyndighet - både i arbetet och privatlivet. I en "familjegemenskap" talar man ju inte om privatliv, arbetstid och fritid. Där lever "barnen" i "sonlig vördnad" för fadern, även om "gemenskapen" urartar till exploatering och maktmissbruk. När arbetaren "i otid" bildade familj och försökte sätta upp ett eget hushåll var det inte bara ett materiellt vågspel, med dåliga odds i form av osäker försörjning och bostadsbrist. Mot bakgrund av de djupt sittande patriarkala traditionerna var det också ett slags ideologiskt frigörelseförsök; en manifestation av att eget hem och egen familj måste vara en rättighet även för arbetaren; ett avvisande av normen/drömmen att "först bli sin egen". Det nya samhälle som växte fram skulle bli ett samhälle där folkmajoriteten var hänvisad till arbetsmarknaden för sitt uppehälle. Därmed hade man rätt att kräva sociala förhållanden som medgav familjelivets lycka även för den egendomslöse. Reglerad arbetstid. Egen bostad.

Det är ett alltför lite beaktat faktum, att de gifta arbetarna utgjorde en oproportionerligt hög andel av dem som bildade de första arbetarorganisationerna. Man skulle annars tycka att de som hade mest att förlora och ta ansvar för hade anledning att vara försiktiga med att sätta sig upp mot överheten, och vänta och se. Saken blir begriplig först om man ser att familjeorientering och social protest kunde hänga samman; att detta med att bilda familj i viss mening kunde vara en bekännelse till ett annorlunda framtida samhälle med en ny social infrastruktur anpassad efter lönarbetssystemets behov.

Kanske är det redan här som familjebygge och samhällsbygge vävdes samman på det sätt som sedan skulle bli så karaktäristiskt i arbetarrörelsens bostadsfråga.

6. Bostadsbygge och marknad

Hur det såg ut på bostadsmarknaden på folkhemsepokens tröskel beskrivs i en berömd forskningsrapport från tidigt 30-tal av den unge nationalekonomen Gunnar Myrdal och den unge arkitekten Uno Åhrén. Den konstaterade att bostadsförhållandena i Sverige generellt sett var sämre än i övriga Europa. Mer än 50 procent av hushållen i städerna bodde i ett rum och kök eller mindre. Mindre än 25 procent hade tillgång till bad/dusch. 40 procent saknade WC. Städernas utkanter präglades av en kaotisk kåkslum, med plankhus utan murad stenföt, oisolerade, uppvärmda med kasserade järnkaminer, överfulla med hyresgäster och inneboende från källare till vind, ofta på vattensjuk grund och med otillräckligt avlopp. Redan efter något år täckte hyresinkomsterna byggkostnaden för de skrupelfria byggmästare som dominerade de mindre bemedlades bostadsmarknad. Sämst var förhållandena i de utpräglade industristäderna med stor inflyttning, såsom Göteborg och Norrköping. Så såg alltså situationen ut efter femtio års bekymrad debatt i borgerligheten om "bostadsfrågans lösning".

Rapporten drog slutsatsen att ett marknadsstyrt byggande inte kunde lösa arbetarnas bostadsfråga. För tusende gången bekräftades den tusen gånger glömda sanningen, att marknaden inte bryr sig om människors behov - bara om deras betalningsförmåga. Det fanns helt enkelt ingen marknad för att bygga ordentliga bostäder för strömmen av arbetssökande invandrare till industristäderna. Efterfrågan förblev otillräcklig allteftersom bostadsnöden bara steg.

Myrdal och Åhrén konstaterade således att det faktiskt fanns ett *överskott* på tvårumslägenheter i trångboddhetens Göteborg, där flerbarnsfamiljer trängdes med inneboende i ettor. Och det märkliga var att den intervjuundersökning som låg till grund för rapporten visade, att många *valde* att bo trångt fastän de hade råd att bo större.

Det handlade alltså inte bara om bristande betalningsförmåga, utan också om bristande betalningsvilja. Varför? Det hade väldigt lite med marknadsliberalismens valfrihet att göra, eller för den delen med den konservativa moralismens tal om familjelivets förfall i underklassen. Nedprioriteringen av bostadsstandarden bland arbetarna förorsakades av ett strukturellt tvång i hela deras situation i det nya samhället - av avsaknaden av en social infrastruktur, skulle vi kunna säga. Att arbetarna inte satsade på ett bättre boende berodde nämligen på *osäkerheten* i deras levnadsvillkor. Arbetslöshetsshotet framförallt, men också hela skalan av andra livsrisker i form av sjukdom, olyckor och perspektivet av en skyddslös ålderdom - allt detta krympte framtidsperspektivet och uppmuntrade till ett liv där man inrättade sig från dag till dag. Att satsa på sitt boende var att satsa på en viss stabilitet i tillvaron, något som få trodde på. Det var modigt nog att gifta sig.

Man skulle därmed ha kunnat avfärda hela bostadsfrågan med det platta, resignerade påståendet att "det inte finns någon efterfrågan på bostäder". Men detta gjorde inte Myrdal och Åhrén. De hittade på en ny nationalekonomisk term för att beskriva situationen på bostadsmarknaden. Där rådde en "latent efterfrågan", skrev de. För att göra denna latent efterfrågan manifest - för att mana fram de trångbodda till tvårumskön - fordrades sociala reformer och en ny organisation av byggandet. "*Bostadsfrågans förvandling till socialt planlägningsproblem*", som titeln löd på deras rapport, skulle *skapa* den marknad som inte fanns.

Tiden var äntligen mogen för innovationer också i det sociala infrastrukturbyggandet. Myrdal och Åhrén vände sig till den nybildade socialdemokratiska regeringen, och förespråkade en ny statlig bostadspolitik. Men innan vi går vidare på den historien ska vi stanna ännu en stund på 20-talet, och berätta om en annan ”social innovation” på bostadsfronten som dök upp under denna tid, nämligen Kooperationen.

7. Badrumspartiet

Det var faktiskt byggnadsarbetarna som började i massarbetslöshetens år vid krigsslutet. Utgångspunkten var ungefär densamma som i dagens diskussioner om vårdkrisen: här finns stora otillfredsställda behov i samhället å ena sidan, och tiotusentals arbetslösa å den andra. Borde det inte finnas något förnuftigt sätt att lösa den ekvationen? I avsaknad av ett mer storskaligt, samhälleligt svar brukar sådana frågeställningar leda tanken in på den kooperativa vägen. Så skedde också bland byggnadsarbetarna i bostadsnödens 20-tal. En rad mindre byggnadsarbetarkooperativ startades i början av 20-talet med det uttalade syftet att bygga bra bostäder åt städernas arbetarbefolkning.

Några år senare startades en motsvarande kooperativ verksamhet för bostadsbygge i hyresgästregi - HSB. Idén gav sig sedan självt, att koppla samman produktions- och konsumentkooperativ på bostadsområdet. ”Bostadsfrågan” i klassisk liberal debatt fick därmed en ny ideologisk dimension. Den förenade byggnadsarbetar- och hyresgästkooperationen väckte tankar på en annan produktionsordning i samhället. Samtidigt knöts bostadsfrågan på ett nytt sätt samman med frågor om levnadskultur och vardagsvanor och - normer i det nya samhället. Traditionen tillbaka till den borgerliga bostadsreformismens ideal om ”det goda hemmet” fanns där förstås. Men nu bars ju frågorna mera fram av arbetarna själva, och fick därmed sin prägel av deras skötsamhets- och solidaritetskultur, liksom av arbetarrörelsens sociala protest och antikapitalistisk moral. Bostaden skulle vara en social rättighet och bostadsmarknaden skulle undandras vinstmotiv. Bostäderna skulle ägas av dem som bodde i dem, och bostadsrättsinnehavarna skulle ta ett kollektivt ansvar för deras utformning och förvaltning. Det skulle vara bra bostäder enligt moderna normer. Barackernas och kasernernas tid var ute.

En klassisk HSB-historia ger en liten glimt av bostadsfrågans nya övertoner, samtidigt som den konkretiserar de teoretiska resonemangen om ”latent efterfrågan” vi nyss var inne på. När de första kooperativt byggda och ägda hyreshusen på Sofiagatan vid Härlanda skulle invigas i slutet av 20-talet, hölls en stor folkfest på gården. Projektets ledare, Ture Blomqvist, sedermera initiativtagare till Riksbyggen, höll tal från en balkong. Husen hade fått kritik för att de var för dyra att bo i. Framförallt kritiserades badrummen som onödig lyx. Ture svarade på kritiken: den arbetare som avstod från spriten skulle också få råd att bo i de nya husen. Hyresgästföreningens redaktör Sven Backlund fångade upp temat i en artikel om invigningen, där han ställde stadens arbetarbefolkning inför frågan: *”Tillhör du brännvinspartiet eller badrumspartiet?”*

Historien blyxtbelyser hur bostadsfrågan inte bara handlade om husbyggen, finansieringssystem, hyressättning osv. Kring allt detta vävdes också tankar och drömmar om ett nytt sätt att leva i det nya samhälle som skulle byggas. Det handlade inte bara om spriten och det spriten symboliserade. Det handlade om kvinnornas slit, om barnens fostran, om vardagsvanor och vardagsgemenskap. Inte minst fångslände var tanken att detta nya liv i viss mening skulle kunna *byggas* av människorna tillsammans, precis som man bygger ett hus.

Vill du det nya livet? Gå med i badrumspartiet och skaffa dej en bättre bostad!

HSB byggde på tvärs mot all konventionell visdom. Det fanns i marknadsekonomisk mening avgjort ingen efterfrågan på badrum i arbetarkvarteren. HSB byggde badrum för att man hade en vision av ett annorlunda samhälle, där det var självklart att arbetarna hade badrum - och mycket annat som, så att säga "hörde badrummet till". Med andra ord: deras bygge utgick från en "latent efterfrågan", från människornas ouppfyllda, kanske till och med *oupptäckta* drömmar om ett bättre liv.

För att återknyta till alla dessa människor som under denna epok kom från landet till staden och det nya livet som lönarbetare i industrisamhället: de bostadspolitiska idéerna och striderna under denna tid handlade i grund och botten om att *sätta en standard* för detta nya liv.¹ Det fanns ett nollbud från liberalkapitalismen, som visat sig bestå i tak över huvudet och föga mer. Utifrån detta nollbud trevade sig arbetarrörelsen fram mot nya normer för den sociala infrastrukturen i allmänhet och bostaden i synnerhet. "Badrums-partiets" bildande på 20-talet var ett steg i denna normering. Nya steg skulle komma att tas de närmaste decennierna, men då skulle inte Kooperationen vara lika ensam på barrikaden.

8. Ett nytt slags byggande

Helt och hållet kunde inte bostadskooperationens pionjärer värja sig mot kritiken att de bara byggde för de välsituerade arbetarna. Hur ljusblå framtidsvisionerna än var, så satt en tagg kvar, att den kooperativa vägen i praktiken inte stod öppen för alla - att den inte kunde lösa bostadsfrågan i hela dess vidd, såsom denna tecknades i Myrdal/Åhréns utredning. Kooperationen kunde gå i spetsen, sprida idéer och visa modeller. Men när det gällde att bygga för de breda massorna måste bostadspolitiska reformer i samhällelig skala till - särskilt om man såg bostadsfrågan som en del i ett större komplex, som handlade om det sociala infrastrukturbygget som helhet. En sådan helhetssyn växte gradvis fram ur 30-talets livliga socialpolitiska debatt - det som brukar kallas "den sociala ingenjörskonstens genombrottstid".

Vill man utifrån våra frågeställningar göra ett nedslag i det väldiga material som denna debatt producerade under 30- och 40-talen, skulle man kunna fiska upp en bortglömd liten programskrift av den förste chefen för den då nybildade Statens Kommitté för Byggeforskning, CF Ahlberg. Den kom ut 1942 och hette "Bostadens funktioner och utformning". Där gjorde han bland annat en intressant jämförelse mellan byggandet i det gamla jordbrukssamhället och det moderna industrisamhället. Han utmålade kontrasten mellan ett tämligen stationärt samhälle, där levnadsformer och kulturtraditioner bara förändras långsamt å ena sidan, å andra sidan industrisamhället, som präglas av rörlighet och förändring, innovationer och kulturell osäkerhet. Jordbrukssamhället, där framtiden bara är tänkbar som en förlängning av nuet, ställdes mot den moderna samhället, där framtiden är oviss och bara en sak är säker: i morgon kommer vi inte att leva som idag.

Vad betydde detta för byggandet? På landet hade folk byggt själva eller med hjälp av lokala hantverkare för sitt individuella behov. Man hade använt lokala material, och lokala sedvanor hade styrt hustyp och byggnadsteknik. Mot den bakgrunden förändrades byggnationen mycket långsamt. I det moderna samhället gav däremot traditionen inget svar om hur man skulle bygga. I de svällande industristäderna måste dessutom byggandet organiseras i stor skala och samordnas med andra storskaliga sociala anordningar. Som Myrdal/Åhrén påvisat måste en bostadsmarknad för de

¹ Även om bostadsfrågan formades ur urbaniseringen och människors omplantering från land till stad finns det anledning att lägga märke till att när frågan väl flyttats upp på den politiska dagordningen förvandlades den till en nationell fråga som i lika mån berörde såväl storstad som glesbygd. Även på de svenska bondgårdarna byggdes det såöunda nytt under dessa år, och en motsvarande debatt rasade om bostadsstandard och bostadsvanor där, exempelvis i efterspelet på Lubbe Nordströms omdebatterade bok "Lort-Sverige" från 1938.

obemedlade i städerna *skapas* genom politiska reformer och politiska institutioner. Kollektiva finansieringssystem måste byggas upp, och själva byggnationen måste utnyttja den nya massproduktionens alla möjligheter till effektivisering. Det blir ett byggande för kollektivet, inte för individen. För bysamhällets snickare var den boende ett ansikte, en person. I de moderna byggena är de människor som ska bo i husen anonyma. Man vet inte mycket om dem, och det finns ingen att fråga.

”Hur ska man bygga i ett samhälle där den enskilda människan inte har några direkta möjligheter att påverka sitt boende?” - så tillspetsat formulerade Ahlberg mot den bakgrunden det moderna byggandets problem. Därtill lade han ytterligare en aspekt. Hus är ju långlivade företeelser. Eftersom det moderna samhället utmärks genom sin föränderlighet kan mindre än någonsin den aktuella marknadsefterfrågan ge några besked om vilka slags hus, vilka slags städer våra barn och barnbarn kommer att behöva. Bygandet måste därför *föregripa* framtiden, och därmed i någon mån *styra* framtiden. Detta måste man öppet erkänna. Det dög inte att undandra sig det *moraliska* ansvar det innebär genom bekväma hänvisningar till marknadsefterfrågan, till att ”folk får de hus de vill ha/är beredda att betala för”. Samhället måste axla detta moraliska ansvar genom politiskt fastställda *byggnormer*.

Men på vad skulle sådana normer grunda sig? Ahlberg var övertygad om att *vetenskapen* skulle kunna ge svaret på den frågan. Byggnormerna skulle fortlöpande kunna revideras utifrån en systematisk utvärdering och utveckling av byggteknik, byggmaterial och modeller för bostadsområdenas utformning. Men något som löpt som en röd tråd genom hela bostadsfrågans historia var ju, att boendet också handlade om något mer än själva husen - om levnadskultur och levnadskonst i ett nytt samhälle. Hade vetenskapen svar på sådana frågor också?

Ja, det var i alla fall en dominerande uppfattning i Ahlbergs generation av socialingenjörer. Naturvetenskapen skulle kunna anvisa ett korrekt sätt att bygga, och socialvetenskapen ett korrekt sätt att leva. Samhället hade sedan att utforma ett regelsystem som styrde in byggandet i de banor vetenskapen anvisat. På så sätt skulle man i samhällelig skala kunna sätta den ”standard” för det nya samhället, som badrumspartiet börjat definiera på 20-talet.

Detta var, i största koncentrat, den sociala ingenjörskonstens credo. Den har ju på senare år kommit i visst vanrykte. Delvis beror det på att vi inte tror på vetenskapen riktigt som förr. Men framförallt på att statliga regleringar, styrning och planering blivit fula ord i den politiska debatten. Den första samlings byggnormer kom ut 1954. 1964 års utgåva kompletterades med regler för utemiljöns utformning. 1970 togs även service och beståndsdifferentiering in i bilden. Sedan dess har ingen ny utgåva kommit.

Men det moderna byggandets moraliska dilemma, såsom Ahlberg definierade dem finns ju kvar. Vi bygger för en anonym framtid med dagens marknadsefterfrågan som enda rättesnöre, och de flesta av nuets människor har ingen egentlig möjlighet att ens via marknaden påverka sitt boende. I vårt svar på detta dilemma är vi tillbaka på 20-talets nollpunkt: den betalningskraftiga efterfrågan ger oss all nödvändig information om det framtida samhällets behov.

Vad man än tycker om den sociala ingenjörskonsten i allmänhet och byggnormer i synnerhet kan väl knappast detta betraktas som något framsteg.

Men åter till historien, och den sociala bostadspolitikens genombrottsår i Sverige!

9. Den sociala bostadspolitiken

1934 tillsattes den stora Bostadssociala utredningen. Den skulle arbeta i mer än tio år. Med alla sina del- och sidobetänkanden skulle den vid sidan av Befolkningskommissionen bli något av motorn i folkhemsbyggets socialreformatoriska arbete. Dess främste tillskyndare var faktiskt inte socialministern Möller, utan finansministern Wigforss. Utredningens tillsättande var nämligen inte bara knuten till bostadsfrågan, utan också till arbetslöshetsbekämpningen - precis som den varit redan i 20-talets byggnadsarbetarkooperativ. Bostadspolitiken var för Wigforss en central pusselbit i den keynesianska konjunkturpolitik han ville föra. Människornas boende var och är en strategisk fråga när det gäller att påverka efterfrågan i den inhemska ekonomin. Inget område har sådana multiplikatoreffekter när det gäller att stimulera hemmamarknaden än en expansion av bostadsbyggandet.

De förslag utredningen till slut lade fram 1945, att förverkligas som en del i arbetarrörelsens radikala efterkrigsprogram, kan sammanfattas i tre punkter - mål, organisation och medel:

Målen: Staten hade att svara för att bostadsbyggandet i landet äntligen efter 100 års kronisk bostadsbrist uppnådde "tillräcklig nivå". Samtidigt måste bostadskostnaderna hållas nere. Som riktmått för dessa mål angavs minst två rum och kök per familj till 20% av inkomsten.

Organisationen: Boendet skulle i största möjliga utsträckning befrias från privata vinstintressen. Kommunala bostadsföretag skulle garantera ett socialt ansvar i bostädernas förvaltning.

Medlen: Offentlig bostadskreditgivning för att hålla uppe byggandet och nere kostnaderna. Som villkor för krediterna kvalitetskrav på byggandet - ovan nämnda byggnormer. Reglering av hyresnivån. Bostadsbidrag till barnfamiljerna. Obligatorisk bostadsförmedling. Mycket skulle kunna diskuteras kring detta program i dess närmare utformning och tillämpning under åren som följde. Men vi nöjer oss med att med dessa huvudpunkter i minnet anknyta till en aktuell ideologiska fråga, som utveckling av bostadsfrågan sedan 20-talet kan belysa: Varför fortsatte man inte på den kooperativa vägen? Varför denna storskaliga, statliga lösning?

Varför inte mer inslag av "egenmakt"? för att nu anknyta till ett mer sentida begrepp i arbetarrörelsens debatt.

Först ska sägas att frågeställningen som sådan var helt frånvarande i den dåtida arbetarrörelsen. Det rådde en bred samsyn om, att bostadsrätterna aldrig kunde bli mer än ett komplement, att de var för dyra för den breda massan, och att de kooperativa organisationsformerna inte skulle klara ett byggande i den skala och det tempo som fordrades för att klara bostadsbristen. Ett samhällsproblem av den omfattning och strukturella natur, som bostadsfrågan utgjorde, fordrade nationellt-statliga insatser och nationellt-statliga garantier.

Den kooperativa vägen ställdes heller aldrig av kooperatörerna själva upp som ett alternativ till den sociala bostadspolitiken. Å andra sidan kom heller ingen på tanken att döma ut kooperativa lösningar med hänvisning till att bostadsförsörjningen hädanefter skulle vara statens ansvar. Man utgick ifrån att de båda framgångsvägarna naturligt skulle komplettera varandra. Frågeställningen "välfärdsstat eller egenmakt" var inte, som idag, föremål för ideologisk konflikt.

Likväl kan det naturligtvis ha blivit så, att bostadssociala utredningens storskaliga lösningar i viss mån *i praktiken* kom att minska utrymmet för de kooperativa självförvaltningsidéer som utvecklats på 20-talet. Det skedde i så fall som ett oavsiktligt resultat av den på den tiden dominerande

politiska kulturen. Som helhet präglades ju den sociala ingenjörskonstens tankemönster av en brist på självbegränsning, en övertro på att man kunde "bygga samhället" från ritbordet, utifrån rationella kalkyler över "typmänniskor" med "typbehov". Med tidens obegränsad förtroende för den vetenskapliga kunskapen som överdomare över vad som var rätt och fel i människors sätt att leva, blev det läraktighet snarare än delaktighet som hölls som den förnämsta medborgerliga dygden. Lite tillspetsat: demokratin sågs inte sällan mest som ett pedagogiskt hjälpmedel för att få vanligt folk att lyssna på dem som visste bäst. Visste hur man skulle bygga, hur man skulle bo, hur man skulle leva. Som företrädare för denna politiska kultur var samtliga partier lika goda kålsupare.

Att bostadspolitiken dessutom förknippades med den ekonomiska stabiliseringspolitiken hade också sin betydelse för att "egenmaktstankar" hade svårt att göra sig gällande. Det handlade om att samtidigt bygga bort både bostadsbristen och arbetslösheten. Det handlade om storskaliga samhällsproblem och storskalig socialreformism.

En trevande självprövning på dessa punkter inleddes visserligen på 40-talet i en idag egendomligt bortglömd debatt om "grannskapsdemokrati". Men den drunknade snart i efterkrigsårens planhushållningsstrid i kalla krigets skugga. Framförallt drunknade den emellertid i bostadsproblemets själva proportioner och alltmer trängande karaktär. Efterkrigstiden betydde en ny våg av omflyttningar i strukturrationaliseringarnas spår. Bostadsbristen var nu inte bara skriande. Den hade också blivit politiskt oacceptabel. Verktögen fanns ju, anvisade av bostadssociala utredningen. Det var fred, det var högkonjunktur, det var arbetarregering. Det var ingen tid att diskutera "själv-förvaltning". Här gällde det att bygga. Så bereddes marken för miljonprogrammet.

10. Miljonprogrammet

Förverkligandet av det bostadssociala programmets mål om ett "tillräckligt" byggande höll alltså inte jämna steg med efterkrigstidens snabba samhällsomvandling. Byggsektorn hade att konkurrera om arbetskraft och kapital med ett helt näringsliv i startgroparna för att förse det krigsdrabbade Europa med varor. Det verkade länge som om en gammal ond historia skulle upprepas ännu en gång. "Den sociala infrastrukturen" skulle komma i andra hand. För att travestera ett vanligt uttryck i detta sammanhang (idag används det mest om ett annat socialt infrastrukturproblem - oförmågan att klara det moderna arbetslivets utbildningsproblem): "i dåliga tider byggs inga bostäder för att vi inte har råd, i goda tider för att vi inte har tid".

Bostadsbyggandet ökade visserligen efter kriget, inte minst det kooperativa. Det sena 40- och 50-talens bostadsrättsområden har ofta framhållits som en höjdpunkt vad gäller flerfamiljshusbyggande för vanligt folk. Områdena väckte även internationell uppmärksamhet. Amerikanen Kidder-Smith skrev i en berömd bok från 1950, "Sweden Builds", att man i dessa områden uppnått "den högsta generella nivån på byggande i världen, nära knuten till framåtsträvande planering och sociala reformer".

Det var konturerna av "det goda samhället" som lät sig anas i dessa tidiga folkhemsbyggen. Viktiga erfarenheter gjordes också både vad gäller lägenheternas och bostadsområdenas utformning. Hela det tidiga 1900-talets bostadsreformistiska debatt kunde för första gången tillämpas i en lagom stor skala.

Men det gick för långsamt. "Vi bygger till siste muraren", sa Tage Erlander då han pressades i valdebatterna. Statliga maskinlån hade införts 1952 för att effektivisera byggande med alla de nya

tekniska hjälpmedlen - kranar, hissar, markmaskiner, handmaskiner. Idéer om att prefabricera monterbara skivelement i armerad betong och gips började prövas. Om antalet storlekar och typer kunde hållas nere skulle det kanske bli möjligt att massproducera hus i närmast industriella former, något som väckte stor entusiasm överallt (utom kanske hos yrkesfolket i byggnadsarbetarkåren). Då skulle kanske Erlander slippa bekymret att förklara det otillräckliga bostadsbyggandet i valdebatterna.

På så vis förbereddes marken både politiskt och tekniskt för miljonprogrammet. 1965 lades utredningen "Höjd Bostadsstandard" fram, och den efterföljande propositionen fastställde målet: 100 000 lägenheter om året i tio år. En viktig pusselbit hade då just fallit på plats. Genom de nya AP-fonderna hade problemet med kapitalförsörjningen fått sin lösning.

Med rätt eller orätt betraktas ju miljonprogrammet som något av monumentet över den sociala bostadspolitiken i Sverige. Mot den bakgrunden kan det inte hjälpas att miljonprogramsområdena framstår som en missräkning av närmast historiska dimensioner. Vi har ju tagit del av visionerna om ett nytt socialt liv i industristädernas arbetarkvarter. Detta ska ställas mot den bild vi har idag av miljonprogramsområdena som ett av de främsta symptomen på vårt samhälles sociala kris, på allt det som gått snett och sparat ur under de senaste decennierna.

Ur denna missräkning har hämtats en väldig massa billiga politiska poänger under de senaste decenniernas samhällsdebatt. Miljonprogrammet har blivit något av ett monument över folkhemspolitikens sammanbrott. Det är i stor utsträckning en historieskrivning i backspegeln. Det är ju, som sagt, så lätt att glömma - glömma dessa fyra miljoner människor som sedan 1800-talets slut sökt sig till städerna, och den kroniska bostadsbrist detta inneburit ända in på 1970-talet. Efterkrigstidens invandringsvåg, till skillnad från alla de andra under industrisamhällets historia, bemästrades trots allt till slut. I det ljuset framstår miljonprogrammet som ett historiskt storverk, jämförbart med alla dessa andra stora byggen i industrisamhällets historia, som även de i efterhand visat sig ha sina mörka sidor. Det räcker att åka ner till vilket land som helst i Europa, och jämföra med motsvarande områden där, och man ska finna att det faktiskt är en hel del i miljonprogrammets byggnation som vi kan vara stolta över.

Jag ska inte föra den diskussionen längre här, utan istället fästa uppmärksamheten på några företeelser i miljonprogrammets förhistoria och efterspel, som belyser ett par genomgående teman i denna skrift om byggande och marknad, statlig politik och "egenmakt".

11. Byggande och taylorism

Miljonprogrammet är samtida med taylorismens guldålder i Sverige. "Taylorism" brukar ju mest väcka associationer till löpande-band-produktion och sönderstyckade tempojobb. Det är förvisso en viktig del av konceptet. 50-talets visioner om en "industrialisering" av byggandet var en tayloristisk vision i den meningen.

Men arbetsorganisation och teknik - *hur* man producerar - kan inte frikopplas från *vad* man producerar, och *för vem*. Till taylorismen hör också kravet på en långtgående standardisering av produkterna i enlighet med Fords recept: "Du kan få bilen i vilken färg du vill, bara den är svart". En sådan standardisering kräver i sin tur en massmarknad för produkten. Fords och Taylors recept var därför också att förespegla arbetarna ökade inkomster om de lämnade ifrån sig kontrollen över arbetet. Det gällde att frammana en syn på arbetet, där detta reducerats till ett medel för ökad varukonsumtion. "Ett ackord som möjliggör en lön på fem dollar om dagen" löd Fords oemotståndliga bud till de amerikanska bilarbetarna.

Alla dessa dimensioner - teknik/arbetsorganisation, produktstandardisering och masskonsumtion - hänger samman och gör taylorismen till något mer än det löpande bandet. Det handlar i själva verket om en fas i hela industrisamhällets utveckling, karaktäriserad av föreningen mellan standardiserad massproduktion och masskonsumtion. Även miljonprogrammet var ett uttryck för denna fas i samhällsutvecklingen. Det är mer klagande att studera 60- och 70-talets byggande med den utgångspunkten, än att söka dess rötter i de bostadssociala visionerna i 20-talets arbetarrörelse, eller i 30-talets sociala ingenjörskonst.

Mot denna bakgrund är det en historiens ironi - eller tragik - att i samma stund som miljonprogramsområdena stod färdiga, så började vi lämna från den fas i industrisamhällets utveckling som de var ett uttryck för. Nästan samtidigt som vi inte längre ville arbeta vid de löpande banden, trots att ackorden blev allt bättre, så ville vi inte heller bo i de standardiserade bostadsområdena. Vi ville varken vara en kugge i en typifierad arbetsprocess, eller hyresgäster i typifierade bostadsområden. Vi anade och ville förverkliga andra sätt att leva. Så snart först arbetslöshetsspöket, sedan bostadsbristen övervunnits, så öppnades en valfrihetens värld även för arbetarna. En god del av dem sveptes med i den villaboom, generöst underblåst av skatteavdrag och inflationsekonomi, som sköt fart i nästan samma stund som miljonprogramsområdena fullbordades,

Hela denna utveckling är en strålande illustration av det samhällsbyggets dilemma, som vi med hjälp av den gamle byggforskaren CG Ahlberg begrundade ovan. Det är gårdagens människor som bygger morgondagens stad. Med den hastighet som det moderna samhället omvandlas flagnar färgen redan innan husen är inflyttningsklara. Medborgarnas missanpassning möter samhällsplanerarnas missräkning i samma frustrerade suck: "Varför blir allt en trasa?!"

Det finns ännu en viktig aspekt att framhålla, som också har med miljonprogrammet och den tayloristiska epoken förening av standardiserad massproduktion/masskonsumtion att göra. Mellankrigstidens socialingenjörer utgick ju från mycket bestämda uppfattningar om hur det moderna livet borde levas, och en motsvarande övertygelse om att det liv de såg omkring sig inte motsvarade tidens krav. I detta låg först ett socialt patos. Fattigdom, okunnighet och trångboddhet måste utrotas. Men där fanns också en slags moralism, som likt all moralism utgick från att man måste skilja mellan människors behov å ena sidan, och deras önskningar å den andra. Människors önskningar präglas av tillfälliga begär, fördomar och ingrodda vanor. Husbyggaren måste se till behoven ("den latent efter-frågan"), för han byggde för en framtida, bättre värld. Behoven, trodde de som sagt, gav vetenskapen besked om.

Denna övertygelse luckrades i viss mån upp hos andra generationen socialingenjörer efter kriget. Lennart Holm, chef för Byggnadsrådet i slutet av 50-talet och ordförande i miljonprogramsutredningen, skrev: "Varför måste behoven och önskemålen just inom bostadskonsumtionen behöva legitimeras och styras i viss riktning när all övrig konsumtion betraktas som fri?"

Uppfattningen blev allt vanligare att man borde sluta förestäva för folk hur de skulle ordna sin tillvaro, och sluta försöka "bygga in" bestämda sätt att leva i deras hus. Istället borde man studera deras faktiska levnadsvanor. Om exempelvis folk envisades med att vilja äta i köket, för att nu ta en klassisk stridsfråga i 30-talets debatt, så borde man inte bygga små trånga kök i syfta att tvinga in dem i "finrummet" (som man ville skulle kallas vardagsrum).

Denna inriktning slog också igenom i den moderna byggforskningen. Enkäter kombinerades med "smygtittar" på hur folk betedde sig i bostadsområdena. Metoderna hämtades ur amerikansk beteendevetenskaplig forskning. Denna forskning hade i sin tur två källor: taylorismens

tidsstudier, och konsumtionsvaruindustrins marknadsanalyser. De två huvudgrenarna i massproduktionens och masskonsumtionens kunskapsindustri.

Enligt samma filosofi omvandlades en annan av den gamla sociala ingenjörskonstens nyckelinstitutioner, Hemmens Forskningsinstitut, till Konsumentverket. Den gamla sociala bostadspolitiken förknippade bostadsbygget med ett samhällsbygge kring ett nytt sätt att leva. När nu boendet började betraktas som konsumtion och bostaden som en vara bland andra varor, vittrade dessa tankemönster, med dess långsiktiga politiska perspektiv på byggandet och skepsis mot marknadskrafterna, bort.

Samtidigt snarast förstärktes den sociala ingenjörskonstens blindhet för att byggandet och boendet skulle kunna förankras i en demokratisk delaktighet i lokalsamhället, som gav folk utrymme att själva, tillsammans forma sin boendemiljö. Människors behov framgick ju ur deras beteende och de svar de gav i opinionsundersökningar och enkäter - liksom naturligtvis framförallt ur deras betalningsvilja på marknaden.

12. På tröskeln till ett nytt samhällsbygge? Några tankar inför ett stadsbyggnadsseminarium i Göteborg våren 2004

Inledningsvis pekades arbetet och bostaden ut som reformpolitiska poler i arbetarrörelsen. Under 1900-talets sista kvartssekel blev det otvivelaktligen så att tyngdpunkten i rörelsens debatt kraftigt vägde över från bostadsfrågan mot arbetslivet som reformpolitisk arena – alltifrån 70-talets arbetsrättsliga reformer, över 80-talets tankar om ”det goda arbetet” och till 90-talets kamp mot massarbetslösheten.

En starkt bidragande faktor till att den bostadspolitiska debatten förstummades var det stora miljonprogrambyggets bittra eftersmak, som vi var inne på ovan. Miljonprogrammet löste ett gammalt samhällsproblem, men blev på samma gång – med rätt eller orätt - sinnebilden för nya missförhållanden och konflikter i det nya Sverige som formades av industrisamhällets kriser och omvandlingar under 70-90-talen. Oundvikligen blev det så – återigen med rätt eller orätt – att dessa missförhållanden förknippades med den sociala bostadspolitiken och det ideologiska sammanhang i arbetarrörelsen där den vuxit fram. Miljonprogrammet blev en symbol för det under 80- och 90-talet populära debattemat ”Folkhemsvisionens bankrutt”.

För arbetarrörelsens del betydde detta att ett slags ideologiskt vacuum bredde ut sig kring bostadsfrågan – man kan här dra en parallell till samma vacuum kring frågan om den ekonomiska demokratin i baksmällan efter löntagarfondsstriden. Samtidigt föll bostadsbyggandet under 90-talet till historiskt rekordlåga nivåer. Inget europeiskt land avsatte under denna tid så liten andel av sina bruttoinvesteringar till bostäder som Sverige.

Nu berodde detta naturligtvis i någon mån på att vårt land lagt så stora resurser på byggande och boende under de tidigare decennierna. Sverige var på annat sätt än andra länder nere på kontinenten i viss mening färdigbyggt. Genom miljonprogrammet hade byggandet hunnit ikapp den omfattande strukturomvandlingen under efterkrigstidens långa tillväxtperiod.

Detta har utan tvivel också stor betydelse att en förnyad bostadspolitisk debatt idag i den mening vi talat om den ovan – som en debatt om det nya livet i det nya samhället – måste få en annorlunda karaktär. I Sverige kan detta inte längre i samma grad bli den debatt om ett stort *nybygge*, mot bakgrund av bostadsnöd och socialt elände, som den var för arbetarrörelsens tidigare generationer. Idag måste det mer bli fråga om en *ombyggnadsdebatt*. I en sådan debatt blir utrymmet för

visioner och drömmar om det nya livet med nödvändighet trängre, samtidigt som inslagen av eftertankens kranka blekhet blir desto större, något vi väl egentligen knappast har anledning att beklaga.

Likafullt behöver vi bryta det vacuum som brett ut sig ”efter miljonprogrammet”, och få till stånd en nytändning av arbetarrörelsens bygnads- och bostadspolitiska reformsträvanden. Den långa perioden med underdimensionerat byggande har skapat eftersläpande behov. Vi står därtill av allt att döma inför i en ny urbaniseringsvåg, riktad framförallt mot storstadsområdena, pådriven av mäktiga strukturella förändringar i spåren av globalisering och teknikutveckling. Här reser sig uppgiften att öka byggandets själva *omfattning*, med de finansierings- och organisationsproblem detta innebär. På miljonprogrammets tid fanns ett system för en nationell, kollektiv kapitalbildning i AP-fonderna. Idag är vi beroende av en internationell finansmarknad, och utrymmet för en nationell politik på detta område har krympt. Men vi kan inte begränsa oss till att diskutera hur vi ska öka byggandet omfattning – vi måste också ställa frågor om dess kvalitativa dimensioner. Vi måste återigen konfrontera de frågor om hur vi genom byggandets utformning kan påverka och förändra människors livsmiljö, som spelat så stor roll i arbetarrörelsens tidigare historia

Vår exposé över den sociala bostadspolitikens historia har lärt oss två saker. Dels att man inte kan låta byggandet styras av den aktuella marknadsefterfrågan. Man måste utgå från en ”latent efterfrågan”, som framträder först efter en analys av samhällets långsiktiga behov, och frigörs genom politiska beslut och politiska reformer. Dels har vi lärt oss att det sociala infrastrukturbygget, särskilt i tider av snabb samhällsförändring, tenderar att halka efter. Följden blir sociala problem och konflikter, som inte bara förorsakar mänskligt lidande utan också hämmar den ekonomiska tillväxten.

*

Detta är inte platsen för någon utförligare diskussion om hur vi idag ska bygga för framtiden, för ett nytt samhälle. Jag begränsar mig till att lyfta fram tre brännande samhällsproblem med direkt koppling till byggande och boende.

Bostadsfrågan måste idag få en *ekologisk* dimension, som handlar om hur vårt levnadssätt påverkar naturresurserna.

Den måste vidare konfrontera de *integrationsproblem* som växer ur människors ökade rörlighet över gränserna och den etniska mångfald detta skapar, särskilt i storstadsområdena. Boende och byggande har alltid varit förbundet med segregation, där fattigdom hopas i vissa områden i städerna, medan rikedom försöks sig i andra. Men idag är denna segregation mellan fattiga och rika förbunden med etniska skillnader på ett sätt som var okänt för tidigare generationer. Utanförskapet i vissa förortsområden blir mer markerat än förr. Den sociala osäkerhet och främlingskap som detta betyder påverkar livsmiljön i staden som helhet.

Vi står inför *demografiska* förändringar som inom ett par decennier kommer att innebära att andelen äldre i befolkningen kommer att bli högre än någonsin i historien. Problemet har, naturligt nog, två sidor. Å ena sidan den låga nativiteten. Den samlade realinkomstökningen de senaste 20 åren har nästan helt tillfallit de äldre åldersgrupperna, samtidigt som de yngre får svårare och svårare att etablera sig på arbetsmarknaden. Detta har inte undgått att påverka de ungas förmåga, vilja och mod att investera i framtiden, bilda familj och bygga bostad. Å andra sidan kommer

ökningen av de mycket gamla, vårdkrävande människorna att kräva ett boende och ett byggande – en livsmiljö - av delvis nytt slag.

Det saknas alltså inte utmaningar för en ”ombyggnadsdebatt” inför dagens samhällsförändringar, och arbetarrörelsens ideologiska traditioner på detta område är uppfordrande. Hur ser våra visioner av ett byggande för det nya samhället ut? Har vi de politiska instrumenten vi behöver för att förverkliga dem? Och hur använder vi de instrument vi har?

*

Huvudintresset i denna skrift har varit riktad mot bostadsbyggandet och den ambition att reformera människors sociala livsmiljö som utvecklats i arbetarrörelsen kring den frågan. Men detta är ju bara en del av byggandet av staden som livsmiljö. Därtill kommer det som brukar kallas staden som ”offentligt rum”. En av miljonprogrammets negativa erfarenheter var att denna sida av byggandet inte ägnades någon större uppmärksamhet: hur stadsmiljön skulle utformas för att skapa attraktiva mötesplatser mellan människor, och överhuvudtaget ta tillvara sociala värden i den fysiska miljön på gator och torg. Den ny- och ombyggnad av stadscentra som skedde under miljonprogramsepoken kommer väl inte direkt gå till historien. Det är framförallt när gäller den *yttre* miljön som miljonprogramepokens byggande kan betraktas som ett misslyckande.

När det gäller staden som offentligt rum befinner vi oss i Göteborg i en period av intensivt nybyggnation, framförallt genom de möjligheter som öppnas för en förändring av den södra älvstranden och Järntorgsområdet då biltrafiken leds ner i den nya Götatunneln. (Här illustrerar utvecklingen för övrigt ännu en central faktor i dagens stadsbyggnadsproblem: kommunikationerna, och särskilt då biltrafikens avgörande betydelse som restriktion för stadsmiljöns utformning.)

Att gå närmare in på denna problematik spränger emellertid definitivt ramarna för denna skrift. Jag nämner ämnet bara som en fingervisning om att människors livsmiljö handlar om något mer än de poler som arbetarrörelsens debatt pendlat mellan - bostaden och arbetet – och den funktionsuppdelade stad som de motsvaras av. Kanske det är i mellanrummet mellan dessa poler som den mest spännande delen av städernas ny- och ombyggnad kommer att utspela sig?

Men det är, som sagt, en annan historia och en annan debatt!